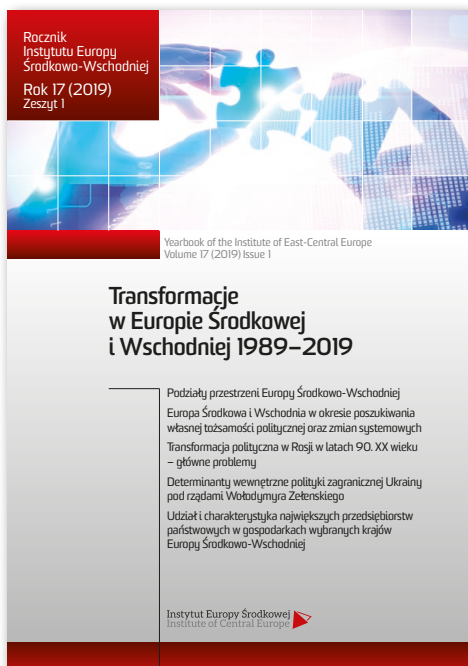

Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Yearbook of the Institute of East-Central Europe)

ISSN 1732-1395

Instrukcje dla autorów i Rocznik online:
<https://ies.lublin.pl/rocznik>

Podziały przestrzeni Europy Środkowo-Wschodniej

Marek Pietraś^a

^a Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Opublikowano online: grudzień 2019

Sposób cytowania: M. Pietraś, *Podziały przestrzeni Europy Środkowo-Wschodniej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 17 (2019), z. 1, s. 11-49, DOI: 10.36874/RIESW.2019.1.1.

„Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” („Yearbook of the Institute of East-Central Europe”) jest kwartalnikiem. Poszczególne teksty bądź całe zeszyty publikowane są w języku polskim lub angielskim. Na liście czasopism naukowych MNiSW z 31 lipca 2019 roku „Rocznik IEŚW” znajduje się z liczbą 70 punktów. Jest również uwzględniony w bazach ICI Journals Master List, Central and Eastern European Online Library, BazEkon oraz ERIH PLUS.

Marek Pietraś*

Podziały przestrzeni Europy Środkowo-Wschodniej

Divisions of Central and Eastern Europe Space

Abstract: In the article, referring to quantitative indicators, the subject of analysis is the identification of the dividing line of the previously shared space of Central and Eastern Europe. This means that this part of Europe is changing, shifting the previous dividing line. This line during the Cold War symbolically ran along the Elbe River, dividing Europe into two opposing political, military and ideological blocks. The new dividing line has been symbolically shifted from the Elbe River to the Bug River and concerns political, economic and social standards. It is therefore a multifaceted phenomenon. Strengthening the division occurs, on the one hand, between the countries that joined the European Union, and on the other, which remained in the post-Soviet area.

Keywords: Central and Eastern Europe, new division of Europe, political, economic and social levels, index of democracy, index of economic freedom, index of social development (HDI)

W warunkach końca zimnej wojny i procesów integracyjnych w Europie następuje zmiana, przesunięcie wcześniejszej linii podziału. Ta w okresie zimnej wojny symbolicznie przebiegała wzdłuż rzeki Łaby, dzieląc Europę na dwa przeciwstawne bloki polityczne, wojskowe i jednocześnie ideologiczne. Nowa linia podziału symbolicznie została przesunięta z rzeki Łaby na rzekę Bug, a jedną z jej istotnych cech jest utrwalanie, a nawet pogłębianie podziałów społecznych, politycznych i gospodarczych. W okresie zimnej wojny Europę dzieliła „żelazna kurtyna”, a obecnie dzieli symbolicznie wzdłuż rzeki Bug „aksamitna kurtyna” mierzona indeksami i innymi wskaźnikami zróżnicowania

* Prof. dr hab. Marek Pietraś – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej (Lublin, Polska), ORCID: 0000-0002-9334-7737, e-mail: pietras@poczta.umcs.lublin.pl.

życia społecznego, politycznego i gospodarczego. Linia ta wydaje się dzielić przestrzeń geograficzną nazywaną wcześniej Europą Środkowo-Wschodnią. Część „środkowa” została włączona do wcześniejszej „Europy Zachodniej”, zaś część „wschodnia” funkcjonuje w ramach obecnego obszaru poradzieckiego.

Oznacza to, że dająca się wyodrębnić – mimo istniejącego zróżnicowania poglądów – przestrzeń geograficzna nazywana Europą Środkowo-Wschodnią nie tworzy wyraźnie wyodrębnionej i spójnej przestrzeni politycznej, gospodarczej, społecznej i kulturowej. Tym samym zmiany zachodzące współcześnie w Europie, w szczególności te związane z procesami integracyjnymi, wytyczają nową, specyficzną, inną niż ta w okresie zimnej wojny, linię podziału. Przebiega ona „w poprzek” geograficznej, a w konsekwencji i społecznej, politycznej, gospodarczej oraz kulturowej przestrzeni Europy Środkowo-Wschodniej¹.

Celem poznawczym artykułu jest identyfikacja, próba zmierzenia i analiza „pęknięcia” przestrzeni politycznej, gospodarczej i społecznej tej części Europy. Podstawą realizacji tak określonego celu poznawczego jest analiza danych ilościowych, kilku wskaźników charakteryzujących sytuację w przestrzeni politycznej, społecznej i gospodarczej Europy Środkowo-Wschodniej. Analiza danych ilościowych jest więc zastosowaną metodą badawczą ze szczególnym uwzględnieniem rankingów. Zastosowano ją w odniesieniu do trzech płaszczyzn życia społecznego jak polityczna, społeczna i gospodarcza. Przeprowadzenie analizy na trzech wymienionych płaszczyznach i identyfikacja przy pomocy wskaźników ilościowych istniejących tu podziałów jest świadomym zamysłem. Służy on pokazaniu trwałości istniejącego podziału, który jest zjawiskiem wielopłaszczyznowym, nie ograniczonym do jednego obszaru życia społecznego. Uwzględnione zostały wskaźniki ilościowe uznane za specyficzne dla każdej z trzech analizowanych płaszczyzn. Na płaszczyźnie politycznej jest to indeks demokracji i in-

1 Zob. M. Pietraś, *Europa Środkowo-Wschodnia w strukturze ładu międzynarodowego*, [w:] H. Chałupczak, M. Pietraś, P. Tosiek (red.), *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar polityczny*, Zamość 2010, s. 11–36; M. Pietraś, *Specyfika Europy Środkowo-Wschodniej jako przestrzeni społecznej*, [w:] H. Chałupczak, M. Pietraś, E. Pogorzała (red.), *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar społeczny*, Zamość 2013, s. 11–38; M. Pietraś, „Pęknięta” przestrzeń gospodarcza w Europie Środkowo-Wschodniej, [w:] H. Chałupczak, M. Pietraś, Ł. Potocki (red.), *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar gospodarczy*, Zamość 2018, s. 13–34.

deks wolności prasy, na płaszczyźnie społecznej są to indeks rozwoju społecznego (HDI) oraz indeks ubóstw, a na płaszczyźnie gospodarczej indeks GDP per capita, indeks konkurencyjności gospodarczej, wielkość inwestycji bezpośrednich, indeks globalizacji.

Przyczyny „pęknięcia” przestrzeni gospodarczej Europy Środkowo-Wschodniej są złożone i trudno sprowadzać je do jednego czynnika. Przyjęto jednak założenie, hipotezę poddaną weryfikacji, że realizowana obecnie strategia polityczna Unii Europejskiej, polegająca na zaniechaniu odwoływania się do perspektywy jej rozszerzania w kierunku wschodnim i objęcia wybranych państw tzw. obszaru poradzieckiego realizowanymi projektami, przyczynia się do utrwalania „pęknięcia” Europy Środkowo-Wschodniej. Taki wydaje się bowiem skutek realizacji przez Unię Europejską strategii „Europy projektów”, za jaką należy uznać działania w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, Partnerstwa Wschodniego czy Synergii Czarnomorskiej². Zdolności transformacji przez Unię Europejską obszaru poradzieckiego za pośrednictwem wymienionych instrumentów okazały się najwyraźniej ograniczone³.

Zakres geograficzny obszaru nazywanego Europą Środkowo-Wschodnią, będąc przedmiotem sporów i kontrowersji, nie jest jednoznacznie i precyzyjnie określony, chociaż zdaniem Jerzego Kłoczowskiego pojęcie „Europa Środkowo-Wschodnia” przez różne szkoły historyczne zostało zaakceptowane⁴. Istotny wkład do myślenia o tym obszarze i jego identyfikacji wniósł Oskar Halecki. Zaproponowane przez niego pojęcie Europy Środkowo-Wschodniej miało służyć uchwyceniu specyfiki i odrębności wschodniej części Europy Środkowej, odrębnej pod względem kulturowym i doświadczenia historycznego od zachodniej części Europy Środkowej, którą tworzy zwarty obszar niemieckojęzyczny. W tym kontekście, zdaniem Haleckiego, Europa Środkowo-Wschodnia to obszar między Szwecją, Niemcami i Włochami, z jednej strony, oraz Turcją i Rosją, z drugiej strony⁵.

2 M. Pietraś, *Specyfika Europy Środkowo-Wschodniej*, s. 12 i nast.

3 Zob. T. Börzel, B. Lehani, „The transformative power of Europe” beyond enlargement: the EU’s performance in promoting democracy in its neighbourhood, *„East European Politics”* 2017, vol. 33, no. 1, s. 17–35.

4 J. Kłoczowski, *Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej*, <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/kloczowski.pdf>.

5 O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, New York 1952 (wersja elektroniczna).

1. Podział Europy Środkowo-Wschodniej na płaszczyźnie politycznej

Uznano, że istotnym elementem płaszczyzny politycznej i identyfikacji istniejącego tu podziału Europy Środkowo-Wschodniej jest zróżnicowanie podmiotowości politycznej społeczeństw. Przyjęto, iż oznacza ona zdolność jednostek i zorganizowanych grup społecznych do świadomych zachowań, mających na celu realizację własnych interesów poprzez wywieranie wpływu na ośrodki władzy politycznej. Może przybierać ona postać formalnych uprawnień oraz realnej jej realizacji⁶. Do jej zmierzenia zastosowane zostaną dwa wskaźniki. Jest to indeks demokracji oraz indeks wolności prasy.

Wydaje się, że wartościowym miernikiem podmiotowości politycznej społeczeństw w Europie Środkowo-Wschodniej, a zarazem potwierdzeniem istniejącego tu podziału, jest indeks demokracji. Został on opracowany przez think tank *The Economist Intelligence Unit* z Londynu i po raz pierwszy zastosowany w 2006 r. Indeks ten służy „zmierzeniu” stanu demokracji w 167 państwach świata. Określany jest przy pomocy ankiet i opiera się na 60 wskaźnikach pogrupowanych w pięć kategorii: a) proces wyborczy i pluralizm polityczny, b) swobody obywatelskie, c) funkcjonowanie administracji publicznej, d) partycypacja polityczna, e) kultura polityczna⁷. Maksymalna liczba punktów oznaczająca najwyższy poziom demokracji to 10. Im niższa liczba punktów, tym niższy poziom demokracji. Określono cztery rodzaje demokracji. Demokracje pełne w przedziale punktów 10–8; demokracje z wadami: 7,9–6; systemy hybrydowe: 5,9–4 oraz reżimy autorytarne – poniżej 4 punktów⁸. Analizie poddano także tendencje ewolucji wartości indeksu na początku i na końcu drugiej dekady XXI w. Wyrażna jest tendencja – zwłaszcza w Europie Środkowej – obniżenia wartości indeksu w 2018 r. w porównaniu z 2012 r. Oznacza to obniżenie poziomu demokracji w tej części Europy, ale i w skali całego globu.

6 Zob. M. Gulczyński, *Nauka o polityce*, Warszawa 2007.

7 Zob. *Democracy Index 2012. Democracy at a standstill. A Report from The Economist Intelligence Unit*, London 2013, s. 27–28.

8 *Democracy Index 2017. Free speech under attack. A Report by The Economist Intelligence Unit*, London 2018, s. 63–75.

Z danych zawartych w tabeli 1 jednoznacznie wynika, że wszystkie państwa Europy Środkowo-Wschodniej, będące członkami Unii Europejskiej, zajmują wyższe miejsca w rankingu indeksu demokracji niż państwa tej części Europy do UE nienależące. Wydaje się to trwałą tendencją, potwierdzoną wielkością indeksów poszczególnych państw i ich miejscami w rankingu i w 2012 r., i w 2018 r. Spośród państw nienależących do UE relatywnie wysoko w rankingu znajdują się Mołdawia (67 miejsce w 2012 r., ale 78 w 2017 r. i 79 w 2018 r.) i Ukraina (80 miejsce w 2012 r. i 83 w 2017 r. oraz 84 w 2018 r.). Relatywnie odległe miejsca zajmują Białoruś (141 w 2012 r., 138 w 2017 r. i 137 w 2018 r.) i Rosja (122 miejsce w 2012 r., 135 w 2017 r., ale aż 144 w 2018 r.). Spośród państw obszaru poradzieckiego wyższe miejsca od tych dwóch ostatnich w rankingu zajmowała Gruzja (93 w 2012 r. i 89 w 2017 r. i 2018 r.), Kirgistan (106 w 2012 r., 95 w 2017 r. i 98 w 2018 r.) oraz Armenia (114 w 2012 r., 111 w 2017 r. i 103 w 2018 r.). W 2018 r. Kazachstan był na 144 miejscu, czyli takim samym jak Rosja, Uzbekistan na 156, Turkmenistan na 162 na 167 państw ujętych w rankingu⁹.

Na tym tle spośród państw Europy Środkowej należących do Unii Europejskiej najwyżej w rankingu w 2012 r. były Czechy (17 miejsce, ale 34 w 2017 r. i w 2018 r.). Spośród tej grupy państw w 2017 r. i w 2018 r. najwyżej w rankingu była Estonia (odpowiednio 30 i 23 miejsce, przy 34 w 2012 r.). Najniżej w tym rankingu była Rumunia, zajmująca 59 miejsce w 2012 r., 64 w 2017 r. i 66 w 2018 r. Tym samym każde państwo Europy Środkowo-Wschodniej należące do Unii Europejskiej w rankingu indeksu demokracji było wyżej od każdego państwa obszaru poradzieckiego. Linia podziału jest tu wyraźnie wytyczona, niezależnie od faktu, iż ogólną tendencją w obu wymienionych grupach państw jest obniżenie w ostatnich latach wartości indeksu demokracji i ich miejsc w globalnym rankingu. Z jednej strony jest to odzwierciedlenie globalnej tendencji. W 2017 r. na 167 państw objętych analizą, w przypadku 89 nastąpiło obniżenie wartości indeksu demokracji, a podniesienie jedynie w przypadku 27 państw¹⁰. Z drugiej strony szczególnie znaczące spadki wartości indeksu demokra-

9 *Democracy Index 2017*, s. 3 i nast.; *Democracy Index 2018. Me too? Political participation, protest and democracy. A Report by The Economist Intelligence Unit*, London 2019, s. 17.

10 *Democracy Index 2017*, s. 4.

cji – co pokazują dane w tabeli 1 – wystąpiły w państwach Europy Środkowo-Wschodniej należących do Unii Europejskiej, zwłaszcza na Węgrzech i w Polsce¹¹.

Należy także podkreślić, że w kontekście wymienionych wcześniej czterech rodzajów demokracji – a więc demokracji pełnej (10–8 punktów), demokracji z wadami (7,9–6 punktów), systemów hybrydowych (5,9–4 punkty) oraz reżimów autorytarnych (poniżej 4 punktów) – spośród państw Europy Środkowo-Wschodniej należących do Unii Europejskiej jedynie Czechy w 2012 r. zostały zaliczone do grupy państw o pełnej demokracji. Pozostałe do grupy demokracji z wadami, ale w 2018 r. żadne z tych państw nie zostało zaliczone do kategorii pełnej demokracji, a wszystkie do kategorii demokracji z wadami. Zjawisko to nazywane jest regresem, cofaniem się demokracji (*democratic backsliding*) i jest trendem występującym w całej Europie Środkowej i Wschodniej, a dokładniej w odniesieniu do państw, które przystąpiły do Unii Europejskiej. W końcu lat 90. XX w. państwa te były postrzegane jako obszar sukcesu w demokratycznej transformacji. Uważano – co też skutkowało członkostwem w UE – że osiągnięty został taki poziom zmian, że odwrót od nich jest niemożliwy¹². Obecnie formułowana jest opinia, że ten optymistyczny pogląd wymaga rewizji i istnieją poważne problemy z demokracją w tych państwach. Istnieje także zgoda co do tego, że problemy te nie wynikają ciągle i bezpośrednio z dziedzictwa komunizmu. Funkcjonowanie życia politycznego w tych państwach warunkowane jest wieloma czynnikami, których skutkiem jest zjawisko *democratic backsliding* grożące odwróceniem tendencji w kierunku autorytaryzmu. Za szczególne przykłady tego procesu uważane są Polska i Węgry¹³. Formułowana jest jednak opinia, że przypadki Polski i Węgier pokazują tendencję, ale nie odzwierciedlają zmian w regionie Europy Środkowej i Wschodniej. Relatywnie wysoki jest poziom demokracji w Estonii i na Łotwie, a relatywnie niski w państwach byłej Jugosławii¹⁴.

11 Zob. *Democracy in Crisis. Freedom in the World 2018*, Washington D.C. 2018; *Nations in Transit 2018. Confronting Illiberalism*, Washington D.C. 2018.

12 G. Ekiert, J. Kubik, *Contentious Politics in New Democracies: East Germany, Hungary, Poland, and Slovakia, 1989–1993*, „World Politics” 1998, vol. 50, no. 4, s. 579.

13 L. Cianetti, J. Dawson, S. Hanley, *Rethinking „democratic backsliding” in Central and Eastern Europe – looking beyond Hungary and Poland*, „East European Politics” 2018, vol. 34, no. 3, s. 244.

14 Ibidem, s. 246.

Tabela 1. Indeks demokracji w państwach Europy Środkowo-Wschodniej i innych w 2012 r. i 2018 r.

Państwo	Ranking		Ogólna wartość indeksu		Procesy wyborcze		Funkcjonowanie rządu		Partycypacja polityczna		Kultura polityczna		Wolności obywatelskie	
	2012	2018	2012	2018	2012	2018	2012	2018	2012	2018	2012	2018	2012	2018
Czechy	17	34	8,19	7,69	9,58	9,58	7,14	6,79	6,67	6,67	8,13	6,88	9,41	8,53
Słowenia	28	36	7,88	7,50	9,58	9,58	7,50	6,58	7,22	6,67	6,25	6,25	8,82	8,24
Estonia	34	23	7,61	7,97	9,58	9,58	7,14	8,21	5,00	6,67	7,50	6,88	8,82	8,53
Słowacja	40	44	7,35	7,16	9,58	9,58	7,50	6,79	5,56	5,56	5,00	5,63	9,12	7,94
Litwa	42	36	7,24	7,50	9,58	9,58	5,71	6,43	5,56	6,11	6,25	6,25	9,12	9,12
Polska	44	54	7,12	6,67	9,58	9,17	6,43	6,07	6,11	6,11	4,38	4,38	9,12	7,65
Łotwa	47	38	7,05	7,38	9,58	9,58	5,36	6,07	5,56	5,56	5,63	6,88	9,12	8,53
Węgry	49	57	6,96	6,63	9,17	8,75	6,07	6,07	4,44	5,00	6,88	6,25	8,24	7,06
Chorwacja	50	60	6,93	6,57	9,17	9,17	6,07	6,07	5,56	5,56	5,63	5,00	8,24	7,06
Bulgaria	54	46	6,72	7,03	9,17	9,17	5,51	6,43	6,11	7,22	4,38	4,38	8,24	7,94
Rumunia	59	66	6,54	6,38	9,58	9,17	6,07	5,71	4,44	5,00	4,38	4,38	8,24	7,65
Mołdawia	67	79	6,32	5,85	8,75	7,08	5,00	4,64	5,56	6,11	4,38	4,38	7,94	7,06
Ukraina	80	84	5,91	5,69	7,92	6,17	4,64	3,21	5,56	6,67	4,38	6,25	7,06	6,18
Albania	90	76	5,67	5,98	7,00	7,00	4,00	4,71	5,00	5,56	5,00	5,00	7,35	7,65
Gruzja	93	89	5,53	5,50	8,25	7,83	3,21	3,57	5,00	6,11	5,00	4,38	6,18	5,59
Bośnia i Hercegowina	98	101	5,11	4,98	6,92	6,50	2,93	2,93	3,33	5,56	5,00	3,75	7,35	6,18
Kirgistan	106	98	4,69	5,11	6,58	6,58	2,21	2,93	5,00	6,67	4,38	4,38	5,29	5,00
Armenia	114	103	4,09	4,79	4,33	5,67	3,21	4,64	3,89	5,56	3,13	2,50	5,88	5,59
Rosja	122	144	3,74	2,94	3,92	2,17	2,86	2,17	5,00	5,00	2,50	2,50	4,41	3,24
Azerbejdżan	139	149	3,15	2,65	2,17	0,50	1,79	2,14	3,33	3,33	3,75	3,75	4,71	3,53
Białoruś	141	137	3,04	3,13	1,75	0,92	2,86	2,86	3,89	3,89	4,38	5,63	2,35	2,35
Kazachstan	143	144	2,95	2,94	0,50	0,50	2,14	2,14	3,33	4,44	4,38	4,38	4,41	3,24
Uzbekistan	161	156	1,72	2,01	0,08	0,08	0,79	1,86	2,78	2,22	4,38	5,00	0,59	0,88
Turkmenistan	161	162	1,72	1,72	0,00	0,00	0,79	0,79	2,22	2,22	5,00	5,00	0,59	0,59

Źródło: Democracy Index 2012. Democracy at a standstill. A Report from The Economist Intelligence Unit, London 2013, s. 3-8; Democracy Index 2018. We too? Political participation, protest and democracy. A Report by The Economist Intelligence Unit, London 2019, s. 17.

Z kolei spośród państw obszaru poradzieckiego nienależących do Unii Europejskiej w 2012 r. jedynie Mołdawia została zaliczona do kategorii demokracji z wadami. Kolejne do kategorii systemów hybrydowych (Ukraina, Gruzja, Armenia, Kirgistan), a pozostałe (Rosja, Białoruś, Azerbejdżan, Kazachstan, Uzbekistan, Turkmenistan) do systemów autorytarnych. Jednakże w 2018 r. żadne z tych państw nie zostało zaliczone do kategorii demokracji z wadami. Ukraina, Mołdawia, Gruzja, Armenia i Kirgistan zaliczono do systemów hybrydowych, a Białoruś, Rosję, Azerbejdżan, Kazachstan, Uzbekistan i Turkmenistan ponownie do systemów autorytarnych¹⁵.

Jak już podkreślano, do obliczenia specyficznej dla poszczególnych państw wielkości indeksu demokracji zastosowano pięć kryteriów: a) proces wyborczy i pluralizm polityczny, b) swobody obywatelskie, c) funkcjonowanie administracji publicznej, d) partycypacja polityczna, e) kultura polityczna. Z wyjątkiem Mołdawii, Ukrainy i Gruzji przedmiotem szczególnie niskich ocen była partycypacja społeczna i kultura polityczna, zaś w odniesieniu do Białorusi i kilku państw środkowoazjatyckich przedmiotem krytyki i niskich ocen były procesy wyborcze i poziom pluralizmu politycznego. W konsekwencji po raz kolejny – niezależnie od dyskusyjności i świadomości słabości mechanizmu przedstawiania przy pomocy wskaźników ilościowych zjawisk o jakościowych cechach – linia „pęknięcia” Europy w odniesieniu do poziomu demokracji i podmiotowości politycznej poszczególnych społeczeństw wyraźnie przebiega między państwami Europy Środkowo-Wschodniej należącymi do Unii Europejskiej oraz tymi nienależącymi. Dająca się więc wyodrębnić geograficzna przestrzeń Europy Środkowo-Wschodniej nie tworzy spójnej przestrzeni wspólnych demokratycznych standardów politycznych, umożliwiających wspólne rozumienie i wykonywanie podmiotowości politycznej.

Badania na temat podmiotowości politycznej społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej prowadzone były także przez amerykańską fundację *Freedom House*. W opublikowanym raporcie *Nations in Transit 2013* przedmiotem analizy jest funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego, swobód i wolności obywatelskich w 29 państwach Europy

¹⁵ *Democracy Index 2018*, s. 17.

Środkowej, obszaru poradzieckiego i Bałkanów¹⁶. Analizie poddano także raport za 2017 r.¹⁷ W porównaniu z analizowanym wcześniej indeksem demokracji zastosowana została inna metodologia oraz skala ocen i mierzenia poziomu demokracji oraz funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego¹⁸. Jest to skala od 1 – poziom najwyższy, do 7 – poziom najniższy. W kontekście tej punktacji wyodrębnionych zostało pięć kategorii jakości systemów politycznych i ich znaczenia dla swobód obywatelskich. Wyodrębniono kategorię demokracji skonsolidowanej w przedziale wskaźnika 1,00–2,99, semi-skonsolidowaną demokrację 3,00–3,99, państwa w okresie tranżycji 4,00–4,99, semi-skonsolidowane autorytarne reżimy 5,00–5,99 oraz skonsolidowane autorytarne reżimy 6,00–7,00. Do obliczenia wymienionych wskaźników zastosowano siedem kryteriów: procesy wyborcze, społeczeństwo obywatelskie, niezależność mediów, sprawowanie władzy na poziomie centralnym, samorządy, poziom korupcji, niezależność sądownictwa.

Przeprowadzone badania stworzyły podstawę do pesymistycznej oceny tendencji ewolucji poziomu demokracji i funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w państwach objętych badaniem. Bowiem w 2012 r. na 29 państw w 17 z nich nastąpiło obniżenie wskaźnika, a w konsekwencji i poziomu swobód demokratycznych oraz warunków funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego, a jedynie w 6 podniesienie. W 2017 r. obniżenie wskaźnika demokracji nastąpiło w 22 państwach, a podniesienie w 5¹⁹. Tendencje te, nazywane nawet „cofaniem się demokracji” (*rollback of democracy*)²⁰ i dochodzeniem do władzy populistycznych przywódców także w państwach członkowskich UE²¹, nie zmieniają jednak przebiegu ukształtowanych linii podziału. Ponownie – podobnie jak w przypadku badań indeksu demokracji – przebieg linii podziału poziomu standardów demokratycznych jest wyraźny i przebiega przede wszystkim między nowymi

16 *Nations in Transit 2013. Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity. Selected Data from Freedom House's Annual Analysis of Democratic Development from Central Europe and Eurasia*, Washington D.C. 2013.

17 *Nations in Transit 2018*, op.cit.

18 Ibidem, s. 20–22.

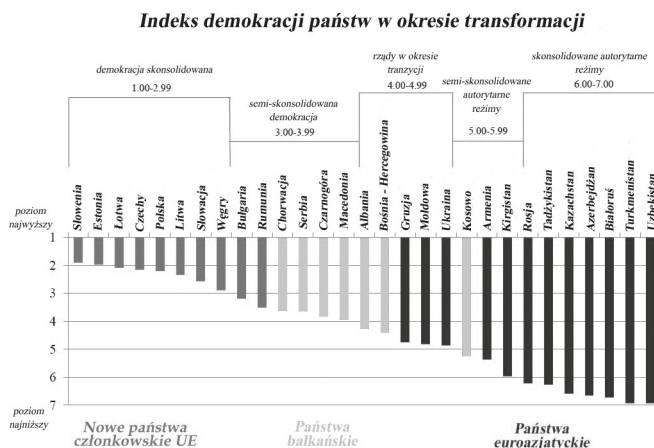
19 Ibidem, s. 19.

20 L. Bruszt, *Regional Normalization and National Deviations: EU Integration and Transformations in Europe's Eastern Periphery*, „Global Policy” 2015, vol. 6, June, s. 38.

21 P. Bliss, *Central European Regimes: Putting Contemporary Trends in Context*, „Harvard International Review” 2018, Spring, s. 13.

państwami członkowskimi Unii Europejskiej oraz euroazjatyckimi państwami poradzieckimi. Wyraźnie widać to na wykresie 1, na którym przedstawiono dane za 2012 r. Państwa bałkańskie wydają się tworzyć specyficzną „strefę buforową” między wymienionymi obszarami. Nowe państwa członkowskie Unii Europejskiej – z wyjątkiem Bułgarii i Rumunii – zostały zaliczone do kategorii skonsolidowanych demokracji. Z kolei państwa obszaru poradzieckiego wyróżnia znaczące zróżnicowanie kategorii rozwoju demokracji. Jedynie bowiem Mołdawia, Gruzja i Ukraina zostały zaliczone do grupy państw w okresie przejściowym. Armenia i Kirgizja zostały zaliczone do semi-skonsolidowanych autorytarnych reżimów, a pozostałe (Rosja, Tadżykistan, Kazachstan, Azerbejdżan, Białoruś, Turkmenistan i Uzbekistan) zostały zaliczone do grupy skonsolidowanych autorytarnych reżimów. Znaczna część tych państw oczywiście nie jest zaliczana do obszaru Europy Środkowo-Wschodniej. Jednakże ich wymienienie wyraźnie pokazuje, że standardy demokracji na całym obszarze poradzieckim znacząco odbiegają od tych obowiązujących w nowych państwach członkowskich Unii Europejskiej z Europy Środkowo-Wschodniej i – z wyjątkiem Białorusi – im dalej od granic UE, tym – z pewnym uproszczeniem – niższy poziom wskaźnika demokracji. Dane za 2018 r. zgromadzone w tabeli 2 potwierdzają utrzymywanie się ukształtowanego podziału i istniejące znaczące zróżnicowanie.

Wykres 1. Wskaźnik demokracji państw w okresie transformacji w 2012 r.

Źródło: Nations in Transit 2013. Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity. Selected Data from Freedom House's Annual Analysis of Democratic Development from Central Europe and Eurasia, Washington D.C. 2013, s. 11.

Tabela 2. Wielkości wskaźnika demokracji w 2018 r.

Państwa UE	Bulgaria	Czechy	Estonia	Węgry	Łotwa	Litwa	Polska	Rumunia	Słowacja	Słowenia	Chorwacja
Wskaźnik demokracji	3,39	2,29	1,82	3,71	2,07	2,36	2,89	3,46	2,61	2,07	3,75
Państwa nie-członkowskie UE	Armenia	Azerbejdżan	Białoruś	Gruzja	Kazachstan	Moldawia	Rosja	Tadżykistan	Ukraina	Uzbekistan	Turkmenistan
Wskaźnik demokracji	5,43	6,93	6,61	4,68	6,71	4,93	6,61	6,79	4,64	6,89	6,96

Źródło: Nations in Transit 2018. Confronting Illiberalism, Washington D.C. 2018, s. 24.

Zróznicowanie reżimów politycznych i istniejące na tym tle podziały są niekwestionowanym faktem. Przedmiotem dyskusji i odmiennych opinii jest zjawisko partycypacji politycznej społeczeństw w Europie Środkowo-Wschodniej²². Ta wydaje się bowiem funkcjonować ponad analizowaną linią podziału i niezależnie do ukształtowanego wcześniej konsensusu naukowego, zgodnie z którym poziom partycypacji społecznej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej jest niższy, a społeczeństwo obywatelskie słabiej rozwinięte w porównaniu z zachodnimi demokracjami. Uważano, że cechą jest polityczna apatia, brak zaufania do elit politycznych i instytucji życia politycznego, pasywność oraz nieprzewidywalność zachowań²³. Formułowana jest jednak opinia, że poziom partycypacji społecznej jest wyższy niż przedstawiany obraz²⁴. Protesty społeczne w drugiej dekadzie XXI w. w Polsce, Ukrainie, Słowacji czy Rosji stały się podstawą formułowania tezy o nowej fali rozwoju posocjalistycznych społeczeństw obywatelskich²⁵, „przelewającej się” ponad istniejącymi podziałami. Tendencja ta nie zmienia spadku zaufania do rządów oraz niezadowo-

22 Zob. J. Ekman, S. Gerghina, O. Podolian, *Challenges and realities of political participation and civic engagement in Central and Eastern Europe*, „East European Politics” 2016, vol. 32, no. 1, s. 1–11; A. Marchenko, *Civic activities in Eastern Europe. Links with democratic political culture*, „East European Politics” 2016, vol. 32, no. 1, s. 12–27.

23 Zob. P. Bernhagen, M. Marsh, *Voting and Protesting: Explaining Citizen Participation in Old and New European Democracies*, „Democratization” 2007, vol. 14, no. 1, s. 44–72; S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Kraus (eds), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*, Cheltenham 2014.

24 J. Ekman, S. Gerghina, O. Podolian, *Challenges and realities*, s. 1.

25 Zob. K. Jacobsson (ed.), *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe*, Farnham 2015.

lenia z tego, jak demokracja funkcjonuje²⁶. W tym kontekście formułowana jest opinia o istnieniu nieusatysfakcjonowanych demokratów, nienegujących demokracji, lecz niezadowolonych z jej funkcjonowania²⁷. Powodem sformułowania tych ocen, dotyczących specyficznych cech jakości procesów politycznych w analizowanej części Europy, jest zwrócenie uwagi na istniejącą tu sytuację polityczną, której złożoności nie są w stanie uchwycić tylko wskaźniki ilościowe.

Ważnym czynnikiem budowania podmiotowości społeczeństwa i możliwości jego udziału w życiu publicznym jest wolność mediów. Są one niezbywalnym warunkiem istnienia otwartego, upodmiotowionego społeczeństwa. Stąd też w liberalnych systemach politycznych nazywane są nawet „czwartą władzą”, pełniącą wręcz funkcję kontrolną w stosunku do władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Organizacja pozarządowa Dziennikarze Bez Granic (*Reporters Without Borders*) każdego roku opracowuje ranking, nazywany także indeksem lub wskaźnikiem wolności prasy. Jest on określany na podstawie przeprowadzanych ankiet, których głównym celem jest identyfikowanie ograniczeń dla wolności prasy w postaci bezpośrednich ataków na dziennikarzy, media lub wszelkich innych ograniczeń dla ich funkcjonowania, niezależnie od tego, czy pochodzą ze struktur rządowych czy pozarządowych.

Efektom przeprowadzonej ankiety jest określenie rankingu państw od najwyższego (pierwsze miejsce) do najniższego (ostatnie miejsce) poziomu wolności mediów. W 2013 r. oraz w 2018 r. ankietę przeprowadzono w 179 państwach. Dane w odniesieniu do państw Europy Środkowo-Wschodniej i sąsiadującego z nią obszaru poradzieckiego zawarto w tabeli 3. W 2013 r. linia podziału wyraźnie przebiegała między państwami Europy Środkowo-Wschodniej należącymi do Unii Europejskiej i do niej nienależącymi. Jedynym państwem w grupie państw nieczłonkowskich Unii Europejskiej, znajdujących się w Europie Środkowo-Wschodniej, które w tym rankingu znalazło się wyżej od najniżej usytuowanych państw członkowskich UE, była Mołdawia.

²⁶ Zob. P. Norris, *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, Cambridge 2002.

²⁷ H.-D. Klingemann, D. Fuchs, J. Zielonka, *Dissatisfied Democrats. Democratic Maturation in Old and New Democracies*, [w:] R. Dalton, Ch. Weizel (eds), *Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizens*, Cambridge 2014, s. 120 i nast.

Znajdowała się ona na 55 miejscu i wyprzedziła Węgry znajdujące się wówczas na miejscu 56 oraz Bułgarię na miejscu 87.

W latach późniejszych – co pokazuje ranking z 2018 r. – sytuacja nieco się skomplikowała, nie zmieniając jednak istotnie logiki istniejącego podziału. Spośród państw nieczłonkowskich UE Europy Środkowo-Wschodniej Mołdawia (81 miejsce) w rankingu ponownie wyprzedziła Bułgarię, która spadła aż na 111 miejsce. Uczyniła to także będąca na 101 miejscu Ukraina. Nowe jednak jest to, że niektóre pozostałe państwa obszaru poradzieckiego jak Gruzja (61 miejsce), Armenia (80 miejsce) wyprzedziły – obok Bułgarii – Chorwację (69 miejsce) i Węgry (73 miejsce). Bułgaria została także wyprzedzona przez Kirgistan (98 miejsce). Gruzja zaś znacząco zbliżyła się do Polski, będącej na 58 miejscu²⁸. Pozostałe państwa obszaru poradzieckiego znalazły się na odległych miejscach w rankingu (Rosja – 148, Białoruś – 155, Azerbejdżan – 163, Kazachstan – 158, Uzbekistan – 165), znacząco różniąc się od miejsc w rankingu takich państw, jak Estonia (12 miejsce), Łotwa (24 miejsce), Słowacja (27 miejsce), Czechy (34 miejsce) oraz Rumunia (44 miejsce).

Analizowane indeksy demokracji i wolności prasy jako wskaźniki ilościowe – niezależnie od złożoności i jakościowych cech istniejącej rzeczywistości – pokazały istnienie w Europie Środkowo-Wschodniej linii podziału przebiegającej w płaszczyźnie politycznej między państwami należącymi do UE i tymi nienależącymi. Laszlo Bruszt twierdzi, że wdrożenie norm UE przez nowe państwa członkowskie z tej części Europy przyczyniło się do znacznego zredukowania rozbieżności w zakresie standardów politycznych i osiągnięcia w tym zakresie spójności²⁹. Tego zaś nie doświadczyły państwa nieczłonkowskie obszaru poradzieckiego, co wyjaśnia istniejący tu podział. Jednocześnie ważne staje się pytanie o oddziaływanie Unii Europejskiej na obszar poradziecki, dokonywanie transferu liberalnych wartości i wspieranie prodemokratycznych transformacji poszczególnych państw, zwłaszcza poprzez instrument Partnerstwa Wschodniego³⁰.

28 Reporters Without Borders, 2018 *World Press Freedom Index*, https://rsf.org/en/ranking_table?sort=asc&order=Ranking.

29 L. Bruszt, *Regional Normalization*, s. 38.

30 Zob. B. Piskorska, *Soft power w polityce UE wobec państw Partnerstwa Wschodniego*, Lublin 2017.

Tabela 3. Wolność prasy w państwach Europy Środkowo-Wschodniej i innych w 2013 r. i 2018 r.

Państwo	Miejsce w rankingu 2013 r.	Liczba punktów w 2013 r.	Miejsce w rankingu 2018 r.	Liczba punktów w 2018 r.	Państwo	Miejsce w rankingu 2013 r.	Liczba punktów w 2013 r.	Miejsce w rankingu 2018 r.	Liczba punktów w 2018 r.
Państwa członkowskie UE w Europie Środkowo-Wschodniej					Państwa nieczłonkowskie UE w Europie Środkowo-Wschodniej				
Bulgaria	87	28,58	111	35,22	Białoruś	157	48,35	155	52,59
Czechy	16	10,17	34	21,89	Mołdawia	55	26,01	81	30,01
Estonia	11	9,26	12	14,08	Ukraina	126	36,79	101	31,16
Litwa	33	18,24	36	22,20	Państwa WNP poza Europą Środkowo-Wschodnią				
Łotwa	39	22,89	24	19,63	Armenia	74	28,04	80	29,99
Polska	22	13,11	58	26,59	Azerbejdżan	156	47,73	163	59,73
Rumunia	42	23,05	44	23,65	Gruzja	100	30,09	61	27,34
Słowacja	23	13,25	27	20,26	Kazachstan	160	55,08	158	54,41
Słowenia	35	20,49	32	21,69	Kirgistan	106	32,20	98	31,00
Węgry	56	26,09	73	29,11	Rosja	148	43,42	148	49,96
Chorwacja	64	26,61	69	28,94	Tadżykistan	123	35,71	149	50,06
					Turkmenistan	177	79,14	178	84,20
					Uzbekistan	164	60,39	165	60,84
					Państwa bałkańskie nieczłonkowskie UE				
					Albania	102	30,88	75	29,49
					Bośnia i Hercegowina	68	26,86	62	27,37
					Serbia	63	26,59	76	29,58

Źródło: Reporters Without Borders, *Press Freedom Index 2013*, http://en.rsf.org/press-freedom-index-2013_1054.html; Reporters Without Borders, *2018 World Press Freedom Index*, <https://rsf.org/en/ranking-table?sort=asc&order=Ranking>.

W odpowiedzi na powyższe pytanie dominuje przekonanie, że UE ma ograniczone możliwości transformacji państw sąsiedzkich, mimo odwoływania się w podejmowanych działaniach do mechanizmu demokratycznego warunkowania (*conditionality principle*)³¹. Stosowanie tego mechanizmu jako instrumentu politycznej, gospodarczej, prawnej i społecznej transformacji obszaru poradzieckiego jest przedmiotem licznych analiz³². Brakuje jednak jednoznacznej opinii na temat przyczyn ograniczonych możliwości UE wspierania na obszarze poradzieckim prodemokratycznych procesów transformacyjnych. Po pierwsze, wskazuje się, że istotną tego przyczyną jest brak w podejmowanych przez UE działaniach wyraźnego odwoływania się do perspektywy członkostwa, mobilizującej do przeprowadzania procesu transformacji. Po drugie, za przyczynę uznawany jest brak w działaniach UE spójności i konsekwencji w stosowaniu mechanizmu demokratycznego warunkowania. To zaś ogranicza skuteczność działań UE w promocji demokracji na obszarze poradzieckim. Po trzecie, za jeden z głównych powodów niespójności prodemokratycznych działań UE na obszarze poradzieckim uważany jest dylemat demokracji czy stabilności i bezpieczeństwa³³. Ten ostatni w istocie w ostatnich latach, w warunkach zmian geopolitycznych i procesów destabilizacji, przestał być dylematem, gdyż nie demokratyzacja, lecz stabilizacja i bezpieczeństwo stały się priorytetem Unii Europejskiej. To zaś sprzyjało utrwalaniu podziału w zakresie odmienności standardów politycznych.

2. Podział Europy Środkowo-Wschodniej na płaszczyźnie gospodarczej

Podział Europy Środkowo-Wschodniej, swoiste „pęknięcie” tej przestrzeni geopolitycznej, widoczny jest także w płaszczyźnie gospodarczej. Jego analiza ponownie została przeprowadzona przy pomocy wskaźników ilościowych. Zaliczono do nich: 1) wielkość GDP per ca-

31 O. Burluk, N. Sapovalova, *Veni, Vidi... Vici? EU performance and two faces of conditionality towards Ukraine*, „East European Politics” 2017, vol. 33, no. 1, s. 37.

32 Zob. R. Epstein, W. Jacoby, *Eastern Enlargement Ten Years ON: Transcending the East-West Divide?*, „JCMS: Journal of Common Market Studies” 2014, vol. 52, no. 1, s. 1–16; A. Fagan et al., *Unintended consequences of EU Conditionality on (Potential) Candidates*, MAXCAP Working Paper Series, no. 14, Berlin 2015.

33 Zob. T. Börzel, B. Lebanidze, *The transformative power*, s. 17–23.

pita mierzona metodą PPP, 2) indeks wolności gospodarczej, 3) indeks konkurencyjności, 4) wielkość inwestycji bezpośrednich, 5) indeks globalizacji i 6) indeks korupcji.

W tabeli 4 dokonano – odwołując się do danych Międzynarodowego Funduszu Walutowego, zestawienia wielkości produktu krajowego brutto w przeliczeniu na mieszkańca mierzonego metodą siły nabywczej. Produkt krajowy brutto jest jednym z najważniejszych wskaźników gospodarczych. Służy mierzeniu efektów pracy społeczeństwa danego państwa. Obejmuje łączną wartość dóbr i usług wytworzonych na jego terytorium zazwyczaj w okresie jednego roku. W przeliczeniu na głowę mieszkańca danego państwa jest informacją – niezależnie od uwag krytycznych – o zamożności społeczeństwa, poziomie jego dobrobytu. Może być obliczany metodą parytetu siły nabywczej (*purchasing power parity* – ppp), czyli na podstawie porównania cen jednakowego co do zawartości tzw. koszyka towarów i usług w porównywalnych państwach w tym samym czasie.

Traktując indeks GDP per capita określony metodą ppp jako miernik zamożności, dobrobytu społeczeństw, należy wyraźnie podkreślić, że dysproporcje między państwami Europy Środkowej, które stały się członkami Unii Europejskiej, i państwami Europy Wschodniej obszaru poradzieckiego ulegają pogłębieniu. Oznacza to, że dynamika wzrostu zamożności społeczeństw Europy Środkowej jest znacznie wyższa niż społeczeństw Europy Wschodniej. Wymowny jest tu przykład Polski i Ukrainy. W 1992 r., a więc w pierwszym pełnym roku funkcjonowania Ukrainy jako niepodległego państwa, poziom GDP per capita obu państw był zbliżony (Ukraina 6136 USD, a Polska 6540 USD) z nieznaczną przewagą na korzyść Polski. W 2004 r., gdy Polska wstępowała do Unii Europejskiej, GDP per capita wynosił 14 148 USD, a na Ukrainie 6297 USD. W Polsce był już ponad dwa razy wyższy, a w 2018 r. już 3,4 raza. Podobnie – chociaż ze zróżnicowaną dynamiką i proporcjami – zmienił się analizowany wskaźnik w relacjach Polski i Białorusi oraz Mołdawii. W 1992 r. dysproporcje między Polską i Białorusią wynosiły 1,3 raza na korzyść Polski, a w 2018 r. 1,6 raza. Zaś między Polską i Mołdawią w 1992 r. 2,5 raza, a w 2018 r. 5,15 raza.

Znacząca też jest różnica miejsc państw Europy Środkowej – członków Unii Europejskiej i państw Europy Wschodniej obszaru poradzieckiego w globalnym rankingu GDP per capita. Każde państwo Europy Środkowej wykazane w tabeli 4 jest wyżej w tym rankingu od każ-

Tabela 4. GDP per capita PPP w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1992–2018 (w USD – dane MFWD)

Państwa członkowskie Unii Europejskiej						Państwa obszaru poradzieckiego					
Państwo	1992	2004	2010	2018	Ranking 2018	Państwo	1992	2004	2010	2018	Ranking 2018
Czechy	–	20717	27558	36784	39	Ukraina	6136	6297	7712	9125	118
Słowenia	11085	22350	28054	35579	40	Białoruś	5121	8742	15890	19198	73
Słowacja	–	16115	24555	34743	41	Moldawia	2632	2649	3832	5985	135
Litwa	–	14153	20531	34074	42	–					
Estonia	–	17412	21721	33375	43	Rosja	11482	15647	2639	28918	53
Polska	6540	14148	21083	30827	47	Armenia	1416	3982	6370	9543	116
Węgry	9976	18592	22030	30538	48	Azerbejdżan	4664	5555	15994	17857	81
Łotwa	5981	13555	17856	28999	52	Gruzja	–	3778	6568	11303	109
Rumunia	6177	11483	16470	25533	60	Tadżykistan	1311	1397	2070	3251	159
Chorwacja	8086	15983	19505	25295	62	Kazachstan	7196	12641	19530	26929	57
Bułgaria	7373	10481	15669	22831	65	Uzbekistan	1788	2130	4277	7466	127

Źródło: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/02/weodata/index.aspx>; <http://statisticstimes.com/economy/countries-by-projected-gdp-capita.php>.

dego państwa Europy Wschodniej. Różnice miejsca w tym rankingu są znaczące. Spośród państw Europy Środkowej najwyżej w rankingu są Czechy (39 miejsce), a następnie Słowenia (40), Słowacja (41), Litwa (42), Estonia (43), Polska (47) itd. Spośród państw Europy Wschodniej Białoruś jest na 78 miejscu, Ukraina na 118, a Mołdawia na 135. Należy jednak zauważyć, że na obszarze poradzieckim są państwa, które mają wyższy GDP per capita, mierzony metodą ppp, niż niektóre państwa Europy Środkowej. Rosja jest na 53 miejscu, a Kazachstan na 57 w porównaniu z Rumunią na 60 miejscu, Chorwacją na 62 i Bułgarią na 65.

Istotnym miernikiem aktywności gospodarczej, znacząco powiązanym z GDP, jest indeks wolności gospodarczej. Jest on obliczany od 1994 r.³⁴ Wolność gospodarcza traktowana jest jako podstawa dobrobytu ludzi i czynnik wolnego społeczeństwa obywatelskiego. Tendencją rozwoju gospodarki światowej jest wzrost jego znaczenia. Wolność gospodarcza powiązana jest z otwartością gospodarczą, przedsiębiorczością i ograniczoną rolą rządów państw. Zauważalna jest zależność między poprawą wolności gospodarczej i poprawą wzrostu gospodarczego per capita. Zauważana jest także zależność między wolnością gospodarczą i redukcją ubóstwa oraz ogólnym rozwojem społecznym. Ludzie w gospodarczo wolnych społeczeństwach żyją dłużej, są zdrowsi, bardziej zaangażowani w ochronę środowiska, są bardziej innowacyjni i mają większe osiągnięcia naukowe i technologiczne³⁵.

Wolność gospodarcza odzwierciedla ważne wartości utożsamiane z liberalnym postrzeganiem rzeczywistości społecznej. Postrzegana jest jako istotny element godności człowieka, jego autonomii i podmiotowości, a w konsekwencji i wolności wyboru. U jej podstaw leży przekonanie, że jednostki ludzkie najlepiej znają własne potrzeby. Formułowana jest opinia, że najczęstszym skutkiem ograniczania wolności gospodarczej jest niższy poziom aktywności gospodarczej, stagnacja³⁶.

Indeks wolności gospodarczej jest próbą całościowego, szerokiego spojrzenia na zjawisko wolności gospodarczej. W jego opracowaniu uwzględniono aż 12 kryteriów zgrupowanych w ramach 4 kategorii. Pierwsza kategoria to praworządność i obejmuje takie kryteria, jak:

34 K. Holmes, *Two Decades of Measuring Economic Freedom: A Look Back on the Index*, [w:] T. Miller, A. B. Kim, K. R. Holmes (eds), *2014 Index of Economic Freedom*, Washington D.C. 2014, s. 11.

35 T. Miller, A. Kim, J. Roberts (eds), *2018 Index of Economic Freedom*, Washington D.C. 2018, s. 1–2.

36 Ibidem, s. 9–10.

prawa własności, sprawność systemu ochrony prawa, uczciwość, spójność rządu. Działania struktur rządowych to druga kategoria, obejmująca skalę obciążeń podatkowych, wielkość wydatków z budżetu, ograniczony poziom zadłużenia finansów publicznych. Trzecia kategoria to regulacje prawne. Składają się na nią wolność biznesu, czyli aktywności gospodarczej, wolność zatrudniania siły roboczej, istnienie stabilnej i wiarygodnej waluty. Otwartość rynku to czwarta kategoria. Składają się na nią wolność handlu, wolność inwestycji oraz wolność finansowa z możliwością oszczędzania oraz uzyskiwania kredytów³⁷. Indeks wolności gospodarczej jest więc złożoną „konstrukcją” obejmującą elementy prawne, polityczne i ekonomiczne.

W tabeli 5 zawarte zostały dane na temat indeksu wolności gospodarczej w państwach Europy Środkowej należących do Unii Europejskiej oraz państwach obszaru poradzieckiego z uwzględnieniem tych należących do Europy Wschodniej. Skoncentrowano się na zmianie rankingu wymienionych grup państw w okresie niemalże od początku XXI w. oraz na wielkości indeksu w 2018 r. Analiza tych danych ponownie uzasadnia wnioski o „pęknięciu” przestrzeni gospodarczej między należącymi obecnie do Unii Europejskiej państwami Europy Środkowej oraz funkcjonującymi na obszarze poradzieckim państwami Europy Wschodniej. Indeks wszystkich państw Europy Środkowej jest wyższy od indeksu Ukrainy, Białorusi i Mołdawii zaliczanych do obszaru Europy Wschodniej, a w konsekwencji miejsce każdego państwa z tej pierwszej grupy – nie licząc przypadku Chorwacji (miejsce 92 w 2018 r.) – jest znacząco wyższe niż każdego państwa z tej drugiej grupy. Miejsca państw Europy Środkowej znajdują się w przedziale od będącej na 7 miejscu Estonii do zajmującej 64 miejsce Słowenii. W przypadku państw Europy Wschodniej, Mołdawia jest na 105 miejscu, Białoruś na 108, a Ukraina na 150. Średnia wielkość indeksu dla gospodarki światowej na rok 2018 to 61,1³⁸. Jest to wartość najwyższa od rozpoczęcia mierzenia indeksu w 1994 r. Wszystkie państwa zaliczane do Europy Środkowej – pomijając przypadek będącej na granicy tego progu Chorwacji (61,0) – są powyżej średniej dla gospodarki

37 Ibidem, s. 11–14.

38 Ibidem, s. 1.

Tabela 5. Indeks wolności gospodarczej w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w 2018 r. (dane za *Heritage Foundation*)

Państwa UE	2003 Ranking	2010 Ranking	2018 Ranking	Wielkość indeksu w 2018 r. i zmiana na w porównaniu z 2017 r.	Państwa obszaru poradzieckiego	2003 Ranking	2010 Ranking	2018 Ranking	Wielkość indeksu w 2018 r. i zmiana wskaźnika w porównaniu z 2017 r.
Estonia	6	16	7	78,8 –0,3	Białoruś	151	150	108	58,1 –0,5
Litwa	29	29	19	75,3 –0,5	Mołdawia	110	125	105	58,4 +0,4
Łotwa	33	50	28	73,8 –1,2	Ukraina	131	162	150	51,9 +3,8
Czechy	35	34	24	74,2 +0,9	–	–	–	–	–
Rumunia	138	63	37	69,4 –0,3	Rosja	135	143	107	58,2 +1,1
Polska	66	71	45	68,5 +0,2	Gruzja	113	26	16	76,2 +0,2
Bułgaria	104	75	47	68,3 +0,4	Armenia	44	38	44	68,7 –1,6
Węgry	44	51	55	66,7 +0,9	Kazachstan	119	82	41	69,1 +0,1
Słowacja	66	35	59	65,5 –0,4	Azerbejdżan	104	96	67	64,3 +0,7
Chorwacja	89	92	92	61,0 +1,6	Kirgistan	104	80	78	62,8 +1,7
Słowenia	62	61	64	64,8 +5,6	Tadżykistan	143	128	106	58,3 +0,1
–	–	–	–	–	Uzbekistan	149	158	152	51,5 –0,8

Struktura indeksu

Wolne – 100–80

W zasadzie wolne 79,9–70

Umiarkowanie wolne 69,9–60

W zasadzie bez wolności 59,9–50

Bez wolności 49,9–40

Źródło: *Index of economic freedom 2018*, <https://www.heritage.org/index/ranking>; T. Miller, K. Holmes, 2010 *Index of Economic Freedom. The Link Between Economic Opportunity and Prosperity*, https://www.heritage.org/index/pdf/2010/index2010_highlights.pdf; G. P. O'Driscoll, E. J. Fuenler, M. A. O'Grady, 2003 *Index of Economic Freedom*, Washington 2003, s. 11–13.

światowej. Wszystkie państwa zaliczane do obszaru Europy Wschodniej są poniżej tej średniej.

Wyrażną intencją *Heritage Foundation*, zaangażowanej od 1994 r. w opracowanie koncepcji indeksu wolności gospodarczej, jego mierzenie w skali globu i udostępnianie wyników, jest nadanie pomiarom ilościowym znaczenia miernika jakości warunków procesów gospodarczych w poszczególnych państwach. Państwa, których wartość indeksu jest w przedziale 100–80, uznawane są za całkowicie wolne. W skali globu jest 6 takich państw. Państwa z wartością indeksu za 2018 r. w przedziale 79,9–70 uznawane są za „w zasadzie wolne”. Przedział 69,9–60 to państwa „umiarkowanie wolne”, 59,9–50 to państwa „w zasadzie bez wolności”, a 49,9–40 to państwa „bez wolności”. Cztery państwa Europy Środkowej – Estonia (78,8), Litwa (75,3), Czechy (74,2) i Łotwa (73,6) – zaliczane są do grupy państw „w zasadzie wolne”, a siedem – Rumunia (69,4), Polska (68,5), Bułgaria (68,3), Węgry (66,7), Słowacja (65,3), Słowenia (64,8) i Chorwacja (61,0) – zaliczanych jest do państw „umiarkowanie wolnych”. Żadne z państw zaliczanych do obszaru Europy Wschodniej nie należy do którejkolwiek z wymienionych dwóch kategorii. Państwa te, z indeksami 58,4 – Mołdawia, 58,1 – Białoruś i 51,9 – Ukraina, zaliczane są do kategorii „w zasadzie bez wolności”.

Na tle wymienionych państw Europy Wschodniej i wartości przypisanych im indeksów wolności gospodarczej, znacząco zróżnicowana jest sytuacja pozostałych państw obszaru poradzieckiego. Wartość indeksu za 2018 r. w przypadku Gruzji wynosi 76,2 i państwo to znajduje się na 16 miejscu w skali globu i mieści się w grupie państw „w zasadzie wolnych”. W przypadku Kazachstanu jest to 69,1 i 41 miejsce, Armenii 68,7 i 44 miejsce, Azerbejdżanu 64,3 i 67 miejsce oraz Kirgistanu 62,8 i 78 miejsce. Wartość indeksu tych państw umożliwia zaliczenie ich – podobnie jak większości państw zaliczanych do obszaru Europy Środkowej – do grupy państw „umiarkowanie wolnych”. Z drugiej strony, większość państw obszaru poradzieckiego to państwa z indeksem wolności gospodarczej poniżej 60 punktów i zaliczane – podobnie jak wymienione państwa Europy Wschodniej – do kategorii „w zasadzie bez wolności”. Oznacza to znaczące zróżnicowanie warunków aktywności gospodarczej na obszarze poradzieckim. Jednakże państwa obszaru Europy Wschodniej, a więc „stykające się” z obszarem Europy Środkowej, należą do tych o niższej wartości indeksów wolności go-

spodarczej. W konsekwencji „stykać się” ze sobą państwa o różnej jakości wolności gospodarczej. Z jednej strony te „w zasadzie wolne” lub „umiarkowanie wolne”, a z drugiej strony „w zasadzie bez wolności”.

Dla wzrostu gospodarczego i możliwości zaspokajania potrzeb społeczeństw, poziomu dobrobytu i jakości życia istotne znaczenie ma konkurencyjność gospodarek poszczególnych państw. Rozumiana jest jako zjawisko złożone, warunkowane wieloma zmiennymi niekoniernie o gospodarczym charakterze w swej istocie. Jest to bowiem zespół instytucji, polityk i czynników wydajności gospodarki państwa, które z kolei warunkują poziom dobrobytu możliwy do osiągnięcia przez tę gospodarkę³⁹.

W celu obliczenia charakterystycznej dla każdego państwa wielkości indeksu konkurencyjności wzięto pod uwagę 12 czynników. Są to: 1) instytucje, 2) infrastruktura, 3) środowisko makroekonomiczne, 4) zdrowie społeczeństwa i edukacja na poziomie podstawowym, 5) edukacja na poziomie wyższym, 6) wydajność rynku towarów, 7) wydajność rynku pracy, 8) rynek finansów, 9) technologie, 10) wielkość rynku, 11) innowacyjność, 12) poziom rozwoju struktur biznesu. Czynniki te grupowane są w trzy subindeksy. Po pierwsze, subindeks podstawowych warunków konkurencyjności obejmuje: 1) instytucje, 2) infrastrukturę, 3) środowisko makroekonomiczne, 4) ochronę zdrowia i edukację na poziomie podstawowym. Po drugie, subindeks czynników wzmacniających wydajność obejmuje: 1) edukację na poziomie wyższym, 2) wydajność rynku dóbr, 3) wydajność rynku pracy, 4) rozwój rynku finansowego, 5) poziom technologicznego rozwoju, 6) wielkość rynku. Po trzecie, na subindeks zaawansowania i innowacyjności składa się: 1) czynnik poziomu rozwoju struktur biznesu oraz 2) czynnik poziomu innowacyjności⁴⁰.

39 K. Schwab (ed.), *The Global Competitiveness Report 2017–2018*, Geneva 2017, s. 11.

40 Ibidem, s. 11–12.

Tabela 6. Ranking konkurencyjności gospodarek państw Europy Środkowej i Wschodniej w latach 2005–2018 (dane za *Global Economic Forum*)

Państwa członkowskie Unii Europejskiej				Państwa obszaru poradzieckiego			
Państwo	2005	2012–2013	2017–2018	Państwo	2005	2012–2013	2017–2018
Estonia	25	34	29	Białoruś	–	–	–
Czechy	29	39	31	Mołdawia	86	87	89
Polska	48	41	39	Ukraina	78	73	81
Litwa	40	45	41				–
Słowenia	33	56	48	Rosja	62	67	38
Bułgaria	72	62	49	Azerbejdżan	62	46	35
Łotwa	36	55	54	Armenia	82	82	73
Słowacja	37	71	59	Gruzja	85	77	67
Rumunia	68	78	68	Kazachstan	56	51	57
Chorwacja	51	81	74	Tadżykistan	96	100	78
Węgry	41	60	60	Kirgistan	107	127	102

Źródło: K. Schwab (ed.), *The Global Competitiveness Report 2017–2018*, Geneva 2017, s. 13; K. Schwab (ed.), *The Global Competitiveness Report 2012–2013*, Geneva 2012, s. 13; K. Schwab, M. Porter (eds), *The Global Competitiveness Report 2006–2007*, Basingstoke 2006, s. 17.

W tabeli 6 dokonano zestawienia zmiany miejsca w globalnym rankingu indeksów konkurencyjności państw Europy Środkowej, będących członkami Unii Europejskiej, oraz państw obszaru poradzieckiego ze szczególnym uwzględnieniem tych zaliczanych do obszaru Europy Wschodniej. Każde państwo z tej pierwszej grupy – porównując dane za okres 2017–2018 – jest wyżej w rankingu niż Ukraina i Mołdawia (brakuje danych dla Białorusi). Państwa Europy Środkowej, takie jak Polska, Słowacja, Węgry i Rumunia, bezpośrednio sąsiadują z Ukrainą i Mołdawią. Miejsca tych pierwszych w globalnym rankingu konkurencyjności za lata 2017–2018: Polska – 39, Słowacja – 59, Węgry – 60, Rumunia – 68, są znacząco wyższe niż zajmującej 81 pozycję Ukrainy i 89 Mołdawii. Mamy więc do czynienia z bezpośrednim sąsiedztwem gospodarek o znacznym zróżnicowaniu poziomu ich konkurencyjności, a w konsekwencji dynamiki wzrostu gospodarczego, możliwości zaspokajania potrzeb społecznych i dobrobytu.

Po raz kolejny uwagę zwraca fakt znacznego zróżnicowania procesów gospodarczych na obszarze poradzieckim i znacznie niższego ich poziomu w państwach zaliczanych do obszaru Europy Wschodniej. Miejsca w globalnym rankingu indeksów konkurencyjności 2017–2018 Azerbejdżanu (35), Rosji (38), Kazachstanu (57), Gruzji (67) są znacznie wyżej nie tylko od miejsc Ukrainy (81) i Mołdawii (89),

lecz także licznych państw członkowskich Unii Europejskiej w Europie Środkowej.

Zagraniczne inwestycje bezpośrednie są międzynarodowym, transgranicznym transferem kapitału, rodzajem międzynarodowych inwestycji dokonywanych przez podmiot jednego państwa – nazywany inwestorem – z zamiarem sprawowania długoterminowej kontroli przedsiębiorstwa funkcjonującego na terytorium innego państwa. Służą one nie tylko transferowi kapitału, lecz także pracy i wiedzy. Uważane są za najbardziej pożądaną formę napływu kapitału ze względu na długoterminowość i względną niezależność od możliwości doraźnej zmiany preferencji inwestorów. Dominuje przekonanie o ich pozytywnym wpływie na gospodarkę państwa przyjmującego. Transfer środków finansowych, technologii i wiedzy przyczynia się do zwiększania wydajności i konkurencyjności tych sektorów gospodarki państwa przyjmującego, do których inwestycje napłynęły.

Porównując wielkości inwestycji bezpośrednich w państwach Europy Środkowej należących do UE i w państwach Europy Wschodniej obszaru poradzieckiego, nie można koncentrować się tylko na wielkościach określonych liczbami bezwzględnymi w warunkach znacznego zróżnicowania chociażby potencjałów gospodarek poszczególnych państw. Zmienna jest także wartość inwestycji bezpośrednich napływających do państw w poszczególnych latach. Mając świadomość ograniczeń w porównywaniu wielkości zagranicznych inwestycji bezpośrednich i odwołując się do danych zawartych w tabeli 7, należy podkreślić wyraźne zróżnicowanie strumienia tych inwestycji między państwami Europy Środkowej i Europy Wschodniej. Wymowna jest też szacowana suma inwestycji, które napłynęły do poszczególnych państw. Porównując Polskę i Ukrainę, na koniec 2017 r. szacowana wielkość inwestycji w Polsce to 235,7 mld USD, a na Ukrainie 71,150 mld USD. Różnica wynosi 3,5 raza. Należy pamiętać, że napływ zagranicznych inwestycji bezpośrednich przyczynia się do innowacyjności technologicznej poszczególnych państw oraz do tworzenia miejsc pracy. Tylko w 2016 r. inwestycje te w Polsce przyczyniły się do stworzenia 22 074 miejsc pracy, a na Ukrainie 4547, co w przypadku tej ostatniej – w porównaniu z 2015 r. – oznaczało wzrost o 435%, a w przypadku

Tabela 7. Inwestycje bezpośrednie w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 2004–2016 w mld USD (dane Banku Światowego)

Państwo UE	Wielkość inwestycji bezpośrednich			Suma inwestycji na koniec 2017 r.* w mld USD	Państwo obszaru poradzieckiego	Wielkość inwestycji bezpośrednich			Suma inwestycji na koniec 2017 r.* w mld USD
	2004	2010	2016			2004	2010	2016	
Polska	11,729	8,879	5,558	235,700	Ukraina	1,711	5,759	3,268	71,150
Rumunia	6,373	2,978	4,996	81,530	Białoruś	0,162	1,343	1,124	6,929
Węgry	2,950	3,840	2,351	302,900	Mołdawia	0,148	0,279	0,075	3,581
Czechy	3,940	4,918	5,845	146,500	–				
Bułgaria	2,879	0,404	1,179	47,160	Rosja	1,629	9,448	10,225	479,700
Słowenia	0,281	0,119	0,987	16,000	Kazachstan	5,436	3,665	13,511	156,200
Słowacja	4,056	0,877	0,567	57,230	Armenia	0,248	0,521	0,272	4,169
Litwa	0,499	0,808	0,150	16,570	Azerbejdżan	2,351	0,331	1,926	80,630
Łotwa	0,506	0,355	0,001	16,220	Gruzja	0,483	0,679	1,332	16,200
Estonia	0,698	1,351	0,552	23,840	Kirgistan	0,131	0,455	0,579	5,860
Chorwacja	0,920	1,272	2,150	43,250	Turkmenistan	–	–	–	3,061
Razem									

Źródło: Bank Światowy, https://data.worldbank.org/indicator/BN.KIT.DINV.CD?end=2010&name_desc=false&page=6&start=2008; The World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2198rank.html>.

Polski wzrost o 12%⁴¹. Różnica, istniejąca linia podziału między Europą Środkową i Wschodnią, dotyczy i wielkości strumienia zagranicznych inwestycji bezpośrednich, i ich skutków dla procesów gospodarczych.

Podobnie jak w przypadku wcześniejszych wskaźników, tak i w przypadku zagranicznych inwestycji bezpośrednich, należy zwrócić uwagę na zróżnicowanie tego zjawiska na obszarze poradzieckim. Ponownie zauważalna jest różnica między Ukrainą, Białorusią i Mołdawią – z jednej strony – oraz pozostałymi państwami obszaru poradzieckiego – z drugiej. Nie wspominając o Rosji z jej potencjałem gospodarczym, demograficznym i terytorium, dla której na koniec 2017 r. szacowana wielkość strumienia zagranicznych inwestycji bezpośrednich wyniosła 479,7 mld USD, w przypadku Kazachstanu jest to 156,2 mld USD, Azerbejdżanu – 80,630 mld USD, Gruzji – 16,2 mld USD.

Elementem patologii życia społecznego związanym z procesami gospodarczymi jest korupcja. Oznacza ona wykorzystywanie przez osoby publiczne przyznanych uprawnień do osiągnięcia korzyści prywatnych. Negatywne skutki takich działań dotyczą różnych obszarów życia społecznego. Po pierwsze, w płaszczyźnie politycznej korupcja oznacza ograniczenia dla demokracji i rządów prawa. Wykorzystywanie instytucji publicznych do celów prywatnych jest szczególnie szkodliwe dla „młodych demokracji”, jak te w Europie Środkowej i Wschodniej. Po drugie, w płaszczyźnie gospodarczej korupcja może ograniczać wzrost gospodarczy, deformować strukturę procesów inwestycyjnych i funkcjonowanie mechanizmów rynkowych. Po trzecie, w płaszczyźnie społecznej oznacza podważanie zaufania do instytucji publicznych, instytucji systemu politycznego z aparatem państwa w szczególności. Po czwarte, możliwe są negatywne konsekwencje w płaszczyźnie ekologicznej. Spowodowana korupcją nieefektywność systemu egzekwowania prawa, norm ekologicznych może sprawiać, że zasoby ekologiczne są rabowane. Chociażby te przykłady pokazują, że korupcja jest problemem „dokuczliwym” i „rozległym”, dotyczącym wielu obszarów życia społecznego.

Problemem korupcji i jej postrzegania w skali globu zajmuje się *Transparency International*, która opracowuje każdego roku dla po-

41 M. Bninska, *Poland is the leader in the FDI inflow in Central and Southeast Europe*, <https://financiaobserver.eu/poland/poland-is-the-leader-in-the-fdi-inflow-in-central-and-southeast-europe/>.

szczególnych państw *Corruption Perceptions Index*. Zawiera on zobiektywizowane i porównywalne dla państw dane. Indeks za 2017 r. został obliczony z uwzględnieniem 13 różnych danych z 12 różnych instytucji uwzględniających percepcję korupcji w czasie dwóch poprzedzających lat. Skalę określono od 0 do 100, gdzie 0 oznacza najwyższy poziom postrzeganej korupcji, a 100 najniższy, a właściwie jej brak⁴².

W tabeli 8 zawarte są dane na temat korupcji w państwach Europy Środkowej oraz w państwach obszaru poradzieckiego. Uwzględniony został indeks korupcji oraz miejsce poszczególnych państw w globalnym rankingu korupcji w okresie od 2004 r., a więc od przystąpienia większości państw Europy Środkowej do Unii Europejskiej. Dane te służą uchwyceniu zmiany poziomu postrzegania korupcji w analizowanych państwach oraz zmiany ich miejsca w globalnym rankingu postrzegania korupcji.

Analiza danych zawartych w tabeli 8 umożliwia sformułowanie kilku wniosków. Po pierwsze, w odniesieniu do wszystkich państw Europy Środkowej, które przystąpiły do Unii Europejskiej, wystąpiła pozytywna zmiana i miejsca w globalnym rankingu, i wartości indeksu postrzegania korupcji. Po drugie, w odniesieniu do większości analizowanych państw obszaru poradzieckiego nastąpiło pogorszenie i miejsca w rankingu, i wartości indeksu postrzegania korupcji. Po trzecie, Gruzja jest jedynym państwem obszaru poradzieckiego, które radykalnie, i to pozytywnie, zmieniło wartość indeksu postrzegania korupcji i miejsce w rankingu. W 2004 r. wartość indeksu wynosiła 20, a państwo to było na 133 miejscu. W 2017 r. wartość indeksu wynosiła 56, co oznaczało 46 miejsce w skali globu. W konsekwencji takich zmian Gruzja stała się jedynym państwem obszaru poradzieckiego, którego indeks postrzegania korupcji i miejsce w globalnym rankingu w 2017 r. są wyższe od niektórych państw Europy Środkowej (jak Bułgaria, Rumunia, Słowacja i Chorwacja). Po czwarte, w przypadku państw obszaru poradzieckiego, takich jak Białoruś, Mołdawia, Ukraina, które bezpośrednio graniczą z państwami Europy Środkowej, nastąpiła poprawa wartości indeksu (Ukraina i Mołdawia) i jednocześnie obniżenie miejsca w globalnym rankingu. W 2017 r. wartość indeksu

42 *Corruption Perception Index 2017: Short Methodology Note*, https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017#research.

Tabela 8. Indeks korupcji w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 2004–2017 (dane za *Transparency International*)

Państwo	Państwa członkowskie Unii Europejskiej						Państwa obszaru poradzieckiego			
	2004	Ranking/ indeks	2010	Ranking/ indeks	2017	Państwo	2004	Ranking/ indeks	2010	Ranking/ indeks
Estonia	31 / 60		26 / 65		21 / 71	Białoruś	74 / 33		127 / 22	
Czechy	51 / 42		53 / 46		42 / 57	Mołdawia	114 / 23		105 / 29	
Polska	67 / 35		41 / 53		36 / 60	Ukraina	122 / 22		134 / 24	
Litwa	44 / 46		46 / 50		38 / 59	–				
Słowenia	67 / 35		27 / 64		34 / 61	Rosja	90 / 28		154 / 21	
Bułgaria	54 / 41		73 / 36		71 / 43	Azerbejdżan	140 / 19		134 / 24	
Łotwa	57 / 40		59 / 43		40 / 58	Armenia	82 / 31		123 / 26	
Słowacja	57 / 40		59 / 43		54 / 50	Gruzja	133 / 20		68 / 38	
Rumunia	87 / 29		69 / 37		59 / 48	Kazachstan	122 / 22		105 / 29	
Chorwacja	–		62 / 41		57 / 49	Tadżykistan	133 / 20		154 / 21	
–						Kirgistan	122 / 22		164 / 20	

Źródło: *Corruption Perception Index 2017*, https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017; *Corruption Perception Index 2010*, <https://www.transparency.org/cpi2010/results>; *Corruption Perception Index 2004*, <http://www.offnews.inf>.

percepcji korupcji w Polsce (60) była dokładnie 2 razy wyższa niż na Ukrainie (30), w Rumuni wynosiła 48, a w Mołdawii 31. W 2010 r. na Białorusi (brak danych za 2017 r.) wartość indeksu wynosiła 22, a na sąsiedniej Litwie 50. Wyraźna jest więc istniejąca tu linia podziału. Po piąte, w przeciwieństwie do wcześniej analizowanych wskaźników czy indeksów, których wartości dla Ukrainy, Mołdawii i Białorusi były znacząco niższe, odbiegające od wartości dla pozostałych państw obszaru poradzieckiego, poziom korupcji jest znacząco zbliżony. Bardzo wyraźna linia podziału przebiega między – z jednej strony – państwami Europy Środkowej, które przystąpiły do Unii Europejskiej, oraz państwami obszaru poradzieckiego – z drugiej strony.

Ostatnim z zastosowanych mierników ilościowych swoistego „pęknięcia” przestrzeni gospodarczej w Europie Środkowo-Wschodniej jest indeks globalizacji. Odwoływanie się do niego wymaga chociażby powierzchownego rozumienia istoty i zakresu procesów globalizacji oraz czynników je warunkujących. Procesy te utożsamiane są z obiektywnymi, jakościowymi zmianami rzeczywistości społecznej, tej na poziomie systemu międzynarodowego, ale i na poziomie wewnątrz państw⁴³. Ich istotę określa nowa jakość życia społecznego, a nie zasięg przestrzenny obejmujący cały glob. Istotę nowej jakości życia społecznego utożsamianej z procesami globalizacji określa się mianem „kompresji czasoprzestrzeni”. Oznacza on zjawiska i procesy, dla których dystanse w sensie fizycznej przestrzeni nie mają żadnego znaczenia. Taka jakość życia społecznego oznacza, że wiele zjawisk i procesów – zwłaszcza w zakresie transgranicznego przepływu finansów, kapitału lub informacji – jest „odterytorialniona”, niezwiązana z konkretnym terytorium. Towarzyszy temu olbrzymia mobilność podmiotów społecznych oraz wzajemne warunkowanie się tego, co lokalne z tym, co globalne. Do czynników warunkujących takie jakościowe zmiany należą przede wszystkim nowe technologie oraz liberalny porządek społeczny⁴⁴. Tworzą wyzwania dla opartej na terytorialności logiki państw. Oznaczają więc „otwartość” państw na procesy społeczne i gospodarcze

43 Zob. M. Pietraś, *Globalizacja jako proces zmiany społeczności międzynarodowej*, [w:] M. Pietraś (red.), *Oblicza procesów globalizacji*, Lublin 2002, s. 35–66; M. Pietraś, *Procesy globalizacji*, [w:] M. Pietraś (red.), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Lublin 2007, s. 572–597.

44 M. Pietraś, *Globalizacja jako proces*, op.cit.

Tabela 9. Państwa Europy Środkowej i Wschodniej w procesach globalizacji w 2016 r. (dane za KOF Swiss Economic Institute – kryterium miejsca w rankingu)

Państwo	Indeks globalizacji				Globalizacja gospodarcza				Globalizacja społeczna				Indeks globalizacji				Globalizacja gospodarcza				Globalizacja społeczna			
	2012		2017		2012		2017		2012		2017		2012		2017		2012		2017		2012		2017	
	Państwa członkowskie Unii Europejskiej		Państwa obszaru poradzieckiego		Państwo		Państwo		Państwo		Państwo		Państwo		Państwo		Państwo		Państwo		Państwo		Państwo	
Polska	25	25	25	25	40	39	26	27	Ukraina	44	45	61	63	69	63									
Czechy	13	15	15	13	13	13	13	22	Białoruś	105	75	117	105	60	62									
Węgry	8	10	10	7	7	44	49	25	Moldawia	67	74	66	86	65	77									
Litwa	48	32	47	44	47	44	49	25	–															
Łotwa	50	41	53	21	42	42	44	44	Rosja	47	48	98	125	46	52									
Estonia	26	28	11	10	33	33	39	39	Armenia	96	83	65	65	107	110									
Słowacja	19	18	16	12	14	14	21	21	Azerbejdżan	83	90	81	97	76	92									
Słowenia	28	33	27	36	32	32	40	40	Gruzja	69	65	29	19	88	70									
Rumunia	34	35	51	53	44	44	43	43	Kazachstan	76	91	49	93	116	113									
Bulgaria	38	34	38	38	62	62	42	42	Kirgistan	88	100	73	107	115	120									
Chorwacja	32	24	42	45	39	39	15	15	Tadżykistan	159	154	200	146	166	155									
–									Uzbekistan	170	166	204	205	147	136									

Źródło: KOF Globalization Index 2012, <https://www.kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>; KOF Globalization Index 2018.

w skali globu, warunkowanie życia społecznego przez te procesy oraz współzależność z otoczeniem międzynarodowym.

Procesy globalizacji dotyczą wielu obszarów życia społecznego: sfery gospodarki, obiegu informacji, kultury, polityki i problemów ekologicznych⁴⁵. Sfera gospodarki uważana jest nawet za genetycznie pierwotną. Obejmuje globalny obieg kapitału, w tym także w postaci inwestycji bezpośrednich, towarów, usług i siły roboczej ze szczególnie istotną rolą korporacji transnarodowych, a stąd nawet mowa o globalizacji korporacyjnej. Korporacje stymulują rozwój mechanizmów rynkowych w skali globu, a istotnym skutkiem ich działań jest współzależność procesów gospodarczych i rynków państw. Oznaczają ich większą wrażliwość i podatność na zmiany w środowisku międzynarodowym.

Do zmierzenia „zglobalizowania” państw Europy Środkowo-Wschodniej zastosowany został indeks globalizacji obliczany od 2006 r. przez *Swiss Economic Institute*⁴⁶. Celem indeksu jest zmierzenie stopnia zglobalizowania poszczególnych państw w trzech obszarach: życia społecznego, życia gospodarczego i życia politycznego. Do jego obliczenia uwzględniane są 24 zmienne istotne dla każdego z tych trzech obszarów. Przedmiotem mierzenia – jako synonim globalizacji – są transgraniczne przepływy. W obszarze gospodarki uwzględniane są przede wszystkim takie przepływy, jak handel czy przepływy finansowe. W każdym z wymienionych obszarów życia społecznego przepływy są mierzone od 0 do 100, gdzie 100 oznacza najwyższy stopień zglobalizowania. W tabeli 9 skoncentrowano się nie na indywidualnie dla poszczególnych państw określonych indeksach globalizacji, lecz na ich rankingu z wielkości indeksu wynikającym. Uwzględniono także tendencje zmiany miejsca poszczególnych państw w rankingu indeksu globalizacji i w tym celu odwołano się do danych z 2012 r. oraz z 2017 r. Przedmiotem szczególnego zainteresowania będą ogólny indeks globalizacji oraz indeks globalizacji gospodarczej.

W odniesieniu do ogólnego indeksu globalizacji należy podkreślić, że w 2017 r. każde państwo Europy Środkowej będące członkiem Unii

45 Zob. M. Pietraś, *Istota i zakres procesów globalizacji*, „Sprawy Międzynarodowe” 2002, nr 2, s. 5–34.

46 Zob. S. Gygli, F. Haelg, J.-E. Sturm, *The KOF Globalisation Index – Revisited*, The KOF Working Paper 439, Zurich 2018.

Europejskiej było wyżej w rankingu niż którekolwiek państwo obszaru poradzieckiego. Najwyżej w tym rankingu były Węgry – 10 miejsce, a następnie Czechy – 15 miejsce, Słowacja – 18 miejsce. Najniżej zaś Bułgaria – na 34 miejscu, Rumunia na 35 miejscu oraz Łotwa na 41 miejscu. Spośród państw obszaru poradzieckiego Ukraina była na 45 miejscu, a Rosja na 48. Oznacza to, że w przypadku tych dwóch ostatnich państw nie ma znaczącego poziomu ogólnego „zglobalizowania” w porównaniu z państwami Europy Środkowej. Zróżnicowanie takie jest jednak wyraźne w odniesieniu do pozostałych państw. Mołdawia była 74, Białoruś 75, a Armenia 83. Azerbejdżan 90, Kazachstan 91. Jedynie Gruzja była na 65 miejscu. Oznacza to – z wyjątkiem Ukrainy i Rosji – istnienie wyraźnej linii podziału między państwami Europy Środkowej oraz państwami obszaru poradzieckiego, a to zaś oznacza zróżnicowanie więzi z otoczeniem międzynarodowym i zróżnicowany stopień „podłączenia” do procesów globalizacji.

Zróżnicowanie to szczególnie wyraźnie jest widoczne w przypadku globalizacji gospodarczej. Spośród państw Europy Środkowej w 2017 r. Węgry były na 7 miejscu, Estonia na 10, Słowacja na 12, a Czechy na 13 w globalnym rankingu. Na najniższych miejscach w tym rankingu była Litwa na 44 miejscu, Chorwacja na 45, a Rumunia na 53. W tym samym czasie Ukraina była na 63 miejscu, Mołdawia na 86, a Białoruś na 105. Wśród pozostałych państw obszaru poradzieckiego – z wyjątkiem będącej na 19 miejscu Gruzji – najwyższe miejsce w rankingu zajmowały: Armenia – 65, Kazachstan – 93, Azerbejdżan – 97, a Rosja nawet 125. Zróżnicowanie to oznacza istnienie linii podziału między państwami Europy Środkowej i obszaru poradzieckiego. Wyraźne zróżnicowanie indeksów globalizacji gospodarczej odzwierciedla zróżnicowanie rzeczywistości gospodarczej istniejącej w obu grupach państw. Przede wszystkim odmiennność więzi z gospodarką światową i transgranicznych przepływów towarów, kapitału czy usług.

3. Podział Europy Środkowo-Wschodniej na płaszczyźnie społecznej

Uznano na potrzeby opracowania, że syntetycznym miernikiem poziomu rozwoju społecznego i istniejących podziałów w Europie Środkowo-Wschodniej jest wskaźnik rozwoju społecznego (*Human Development Index* – HDI). Został on opracowany w 1990 r. przez

pochodzącego z Pakistanu ekonomistę Mahbuba ul Haqa, zaś od 1993 r. jest stosowany przez agendę ONZ Program Narodów Zjednoczonych do spraw Rozwoju (UNDP) do przygotowywania corocznych raportów na temat poziomu rozwoju społecznego w skali globu. HDI jest syntetycznym miernikiem poziomu rozwoju społeczeństwa danego państwa, łączącym elementy społeczne i gospodarcze. Ocenie bowiem podlega: a) oczekiwana długość życia, b) średni okres edukacji obywatela danego państwa w wieku 25 lat i wyższym, c) oczekiwana liczba lat edukacji dla dzieci ją rozpoczynających, b) dochód narodowy na jednego obywatela danego państwa liczony według siły nabywczej⁴⁷.

Dane zawarte w tabelach 10 i 11 wyraźnie pokazują, że Europa Środkowo-Wschodnia nie tworzy spójnej przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Znaczne jest zróżnicowanie warunków życia społecznego i gospodarczego. Ponownie linia podziału przebiega między państwami członkowskimi Unii Europejskiej w Europie Środkowo-Wschodniej a tymi, które do UE nie należą. Mając na uwadze ogólną wielkość wskaźnika HDI i ukształtowany ranking, jedynie dwa państwa członkowskie UE, tj. Rumunia i Bułgaria (miejsca w rankingu – odpowiednio – 56 i 57), w 2013 r. znalazły się na nieznacznie niższych pozycjach niż najwyżej umieszczone w rankingu państwa nieczłonkowskie UE, a znajdujące się w Europie Środkowo-Wschodniej. Te państwa to Białoruś i Rosja zajmujące – odpowiednio – miejsca 50 i 55. Jednakże w 2018 r. była to tylko Rosja, która znalazła się na pozycji 49, a Bułgaria na pozycji 51, zaś Rumunia na pozycji 52. Niezależnie jednak od relatywnie wysokiej pozycji Białorusi i Rosji w rankingu HDI, między pozostałymi państwami członkowskimi Unii Europejskiej z Europy Środkowo-Wschodniej a tymi z tej części kontynentu nieposiadającymi członkostwa istnieją znaczące różnice. O ile bowiem Słowenia w 2013 r. była na 21 miejscu, Czechy na 28, Estonia na 33, Słowacja na 35, a Polska na 39 oraz Litwa na 41, zaś Łotwa na 44, o tyle Ukraina znajdowała się na miejscu 78, a Mołdawia na 113. W 2018 r. Słowenia była na 25 miejscu, Czechy ponownie na 28, Estonia na 30, Słowacja na 38, a Polska na 33 oraz Litwa na 35, zaś Łotwa na 41, natomiast Ukraina znajdowała się na miejscu 88, a Mołdawia na 112.

47 Zob. *Human Development Report 2013. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World*, New York 2013, s. 147.

Tabela 10. Wskaźnik rozwoju społecznego (HDI) w państwach Europy Środkowo-Wschodniej i innych w 2013 r.

Państwo	Ranking	Wartość HDI	Długość życia	Okres edukacji	Oczekiwany okres edukacji	Dochód narodowy na głowę mieszkańca (w USD)	Państwo	Ranking	Wartość HDI	Długość życia	Okres edukacji	Oczekiwany okres edukacji	Dochód narodowy na głowę mieszkańca (w USD)
Państwa członkowskie UE w Europie Środkowo-Wschodniej													
Bulgaria	57	0,782	73,6	10,6	14	11474	Białoruś	50	0,793	70,6	11,5	14,7	13385
Czechy	28	0,873	77,8	12,3	15,3	22067	Mołdawia	113	0,660	69,6	9,7	11,8	3319
Estonia	33	0,846	75,0	12,0	15,8	17402	Ukraina	78	0,740	68,8	11,3	14,3	6428
Litwa	41	0,818	72,5	10,9	15,7	16858	Państwa WNP poza Europą Środkowo-Wschodnią						
Łotwa	44	0,814	73,6	11,5	14,8	14724	Armenia	87	0,729	74,4	10,8	12,2	5540
Polska	39	0,821	76,3	10,0	15,2	17776	Azerbejdżan	82	0,734	70,9	11,2	11,7	8153
Rumunia	56	0,786	74,2	10,4	14,5	11011	Gruzja	72	0,745	73,9	12,1	13,2	5005
Słowacja	35	0,840	75,6	11,6	14,7	19696	Kazachstan	69	0,754	67,4	10,4	15,3	10451
Słowenia	21	0,892	79,5	11,7	16,9	23999	Kirgistan	125	0,622	68,0	9,3	12,8	2009
Węgry	37	0,831	74,6	11,7	15,3	16088	Rosja	55	0,788	69,1	11,7	14,3	14461
							Tadżykistan	125	0,622	67,8	9,8	11,5	2119
							Turkmenistan	102	0,698	65,2	9,9	12,6	7782
							Uzbekistan	114	0,654	68,6	10,0	11,6	3201
Państwa bałkańskie nieczłonkowskie UE													
							Albania	70	0,749	77,1	10,4	11,4	7822
							Bośnia i H.	81	0,735	75,8	8,3	13,4	7713
							Chorwacja*	47	0,805	76,8	9,8	14,1	15419
							Serbia	64	0,769	74,7	10,2	13,6	9533

* Od 1 lipca 2013 r. jest w UE.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Human Development Report 2013. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World, New York 2013, s. 144–146.

Tabela 11. Wskaźnik rozwoju społecznego (HDI) w państwach Europy Środkowo-Wschodniej i innych w 2018 r.

Państwo	Ranking	Wartość HDI	Długość życia	Okres edukacji	Oczekiwany okres edukacji	Dochód narodowy na głowę mieszkańca (w USD)	Państwo	Ranking	Wartość HDI	Długość życia	Okres edukacji	Oczekiwany okres edukacji	Dochód narodowy na głowę mieszkańca (w USD)
Państwa członkowskie UE w Europie Środkowo-Wschodniej													
Bulgaria	51	0,813	74,9	14,8	11,8	18740	Białoruś	53	0,808	73,1	15,5	12,3	16323
Czechy	28	0,873	77,8	12,3	15,3	22067	Mołdawia	112	0,700	71,7	11,6	11,6	5554
Estonia	30	0,871	77,7	16,1	12,7	28993	Ukraina	88	0,751	72,1	15,0	11,3	8130
Litwa	35	0,858	74,8	16,1	13,0	28314	Państwa WNP poza Europą Środkowo-Wschodnią						
Łotwa	41	0,847	74,7	15,8	12,8	25002	Armenia	83	0,755	74,8	13,0	11,7	9144
Polska	33	0,865	77,8	16,4	12,3	26150	Azerbejdżan	80	0,757	72,1	12,7	10,7	15600
Rumunia	52	0,811	75,6	14,3	11,0	22646	Gruzja	70	0,780	73,4	15,0	12,8	9186
Słowacja	38	0,855	77,0	15,0	12,5	29467	Kazachstan	58	0,800	70,0	15,1	11,8	22626
Słowenia	25	0,896	81,1	17,2	12,2	30594	Kirgistan	122	0,672	71,1	13,4	10,9	3255
Węgry	45	0,838	76,1	11,9	11,9	25393	Rosja	49	0,816	71,2	15,5	12,0	24233
Chorwacja	46	0,831	77,8	15,0	11,3	22162	Tadżykistan	127	0,650	71,2	11,2	10,4	3317
							Turkmenistan	102	0,698	65,2	9,9	12,6	7782
							Uzbekistan	105	0,710	71,4	12,0	11,5	6470
Państwa bałkańskie nieczłonkowskie UE													
							Albania	68	0,785	78,5	14,8	10,0	11886
							Bośnia i H.	77	0,768	77,1	14,2	9,7	11716
							Serbia	67	0,787	75,5	14,6	11,1	13019

Źródło: opracowanie własne na podstawie Human Development Indices and Indicators 2018, Statistical Update, New York 2018, s. 22–25.

Miejsca innych państw obszaru poradzieckiego także są odległe. Kazachstan w 2013 r. był na miejscu 69, ale w 2018 r. na 58, Gruzja w 2013 r. na 72, a w 2018 r. na 70, Azerbejdżan odpowiednio na 82 i 80, Armenia na 87 i 83, Turkmenistan na 102 i pozostał na tym miejscu, a Uzbekistan na 114 i 105⁴⁸. Istniejące zróżnicowania i podziały oznaczają, że Europa Środkowo-Wschodnia nie funkcjonuje jako względnie spójna przestrzeń społeczna. Z pewnym uproszczeniem, ale chwytając logikę sytuacji, należy podkreślić, że im dalej od granic Unii Europejskiej, tym różnice są coraz głębsze.

Różnice dotyczą także poszczególnych komponentów składających się na syntetyczną wartość HDI. W najmniejszym stopniu dotyczą one okresu edukacji. Różnice między poszczególnymi państwami są niewielkie i trudno mówić o wyraźnie wytyczonej linii podziału. Znaczące różnice dotyczą jednak średniej wielkości długości życia, a linia podziału jest bardzo wyraźna. W nowych państwach członkowskich Unii Europejskiej z Europy Środkowo-Wschodniej średnia długość życia jest znacznie dłuższa niż w państwach z tej części Europy do UE nienależących. W Słowenii wynosiła w 2013 r. 79,5 roku, a w 2018 r. 81,1; w Czechach 77,8 w 2013 r. i 2018 r.; w Polsce 76,3 w 2013 r. i 77,8 w 2018 r.; w Słowacji odpowiednio 75,6 i 77; a na Litwie 72,5 i 74,8. Z kolei na Białorusi wynosiła 70,6 w 2013 r. i 73,1 w 2018 r.; na Ukrainie odpowiednio 68,8 oraz 72,1; w Mołdawii 69,6 i 71,7; a w Rosji 69,1 i 71,2. Zróżnicowany jest okres długości życia w pozostałych państwach obszaru poradzieckiego. Najdłuższy w Armenii: 74,4 roku w 2013 r. i 74,8 w 2018 r.; w Gruzji odpowiednio 73,9 i 73,4; a najkrótszy w Turkmenistanie 65,2 bez zmiany i w Kazachstanie 67,4 oraz 70,0⁴⁹.

Reasumując, należy wyraźnie podkreślić, że po zakończeniu zimnej wojny i w warunkach zmiany zakresu geograficznego procesów integracyjnych w Europie następuje przesunięcie na wschód istniejącej już wcześniej linii podziału. Ta w okresie zimnej wojny – symbolicznie przebiegając wzdłuż rzeki Łaby – rozgraniczała przeciwstawne bloki wojskowe, ideologiczne, polityczne, a także odmienności w zakresie życia społecznego i gospodarczego. Wcześniejsza linia podziału

48 *Human Development Report 2013. The Rise*, s. 144–146; *Human Development Indices and Indicators 2018. Statistical Update*, New York 2018, s. 22–25.

49 *Human Development Report 2013. The Rise*, s. 144–146; *Human Development Indices and Indicators 2018*, s. 22–25.

metaforycznie określana była mianem „żelaznej kurtyny”. Ta dzisiejsza określana jest mianem „aksamitnej kurtyny” i symbolicznie jest utożsamiana z rzeką Bug, a więc miejscem, w którym stykają się nowo przyjęte do Unii Europejskiej państwa Europy Środkowej z państwami obszaru poradzieckiego. W artykule – odwołując się do wskaźników ilościowych – podjęto próbę zmierzenia istniejących podziałów. Uczyniono to w odniesieniu do płaszczyzn politycznej, gospodarczej i społecznej. Na każdej z nich potwierdzono istnienie wymienionej linii podziału, co oznacza jej trwałość, a niejednokrotnie pogłębianie istniejących różnic.

Bibliografia

- Berglund S., Ekman J., Deegan-Kraus K. (eds), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*, Cheltenham 2014.
- Bernhagen P., Marsh M., *Voting and Protesting: Explaining Citizen Participation in Old and New European Democracies*, „Democratization” 2007, vol. 14, no. 1.
- Bliss P., *Central European Regimes: Putting Contemporary Trends in Context*, „Harvard International Review” 2018, Spring.
- Bninska M., *Poland is the leader in the FDI inflow in Central and Southeast Europe*, <https://financialobserver.eu/poland-is-the-leader-in-the-fdi-inflow-in-central-and-southeast-europe/>.
- Börzel T., Lehani B., *„The transformative power of Europe” beyond enlargement: the EU’s performance in promoting democracy in its neighbourhood*, „East European Politics” 2017, vol. 33, no. 1.
- Bruszt L., *Regional Normalization and National Deviations: EU Integration and Transformations in Europe’s Eastern Periphery*, „Global Policy” 2015, vol. 6, June.
- Burlyuk O., Sapovalova N., *Veni, Vidi... Vici? EU performance and two faces of conditionality towards Ukraine*, „East European Politics” 2017, vol. 33, no. 1.
- Cianetti L., Dawson J., Hanley S., *Rethinking „democratic backsliding” in Central and Eastern Europe – looking beyond Hungary and Poland*, „East European Politics” 2018, vol. 34, no. 3.
- Corruption Perception Index 2004*, <http://www.offnews.inf>.
- Corruption Perception Index 2010*, <https://www.transparency.org/cpi2010/results>.
- Corruption Perception Index 2017: Short Methodology Note*, https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017#research.
- Democracy in Crisis. Freedom in the World 2018*, Washington D.C. 2018.
- Democracy Index 2012. Democracy at a standstill. A Report from The Economists Intelligence Unit*, London 2013.

- Democracy Index 2017. Free speech under attack. A Report by The Economist Intelligence Unit*, London 2018.
- Democracy Index 2018. Me too? Political participation, protest and democracy. A Report by The Economist Intelligence Unit*, London 2019.
- Ekiert G., Kubik J., *Contentious Politics in New Democracies: East Germany, Hungary, Poland, and Slovakia, 1989–1993*, „World Politics” 1998, vol. 50, no. 4.
- Ekman J., Gerghina S., Podolian O., *Challenges and realities of political participation and civic engagement in Central and Eastern Europe*, „East European Politics” 2016, vol. 32, no. 1.
- Epstein R., Jacoby W., *Eastern Enlargement Ten Years ON: Transcending the East-West Divide?*, „JCMS: Journal of Common Market Studies” 2014, vol. 52, no. 1.
- Fagan A. et al., *Unintended consequences of EU Conditionality on (Potential) Candidates*, MAXCAP Working Paper Series, no. 14, Berlin 2015.
- Gulczyński M., *Nauka o polityce*, Warszawa 2007.
- Gygli S., Haelg F., Sturm J.-E., *The KOF Globalisation Index – Revisited*, The KOF Working Paper 439, Zurich 2018.
- Halecki O., *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, New York 1952.
- Holmes K., *Two Decades of Measuring Economic Freedom: A Look Back on the Index*, [w:] T. Miller, A. B. Kim, K. R. Holmes (eds), *2014 Index of Economic Freedom*, Washington D.C. 2014.
- Human Development Indices and Indicators 2018. Statistical Update*, New York 2018.
- Human Development Report 2013. The Rise of the South: Human Progress in a Diverse World*, New York 2013.
- Index of economic freedom 2018*, <https://www.heritage.org/index/ranking>.
- Jacobsson K. (ed.), *Urban Grassroots Movements in Central and Eastern Europe*, Farnham 2015.
- Klingemann H. D., Fuchs D., Zielonka J., *Dissatisfied Democrats. Democratic Maturation in Old and New Democracies*, [w:] R. Dalton, Ch. Weizel (eds), *Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizens*, Cambridge 2014.
- Kłoczowski J., *Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej*, <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/kloczowski.pdf>.
- KOF Globalization Index 2012, <https://www.kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>.
- Marchenko A., *Civic activities in Eastern Europe. Links with democratic political culture*, „East European Politics” 2016, vol. 32, no. 1.
- Miller T., Holmes K., *2010 Index of Economic Freedom. The Link Between Economic Opportunity and Prosperity*, https://www.heritage.org/index/pdf/2010/index2010_highlights.pdf.
- Miller T., Kim A., Roberts J. (eds), *2018 Index of Economic Freedom*, Washington D.C. 2018.

- Nations in Transit* 2013. *Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity. Selected Data from Freedom House's Annual Analysis of Democratic Development from Central Europe and Eurasia*, Washington D.C. 2013.
- Nations in Transit* 2018. *Confronting Illiberalism*, Washington D.C. 2018.
- Norris P., *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, Cambridge 2002.
- O'Driscoll G. P., Fuelner E. J., O'Grady M. A., 2003 *Index of Economic Freedom*, Washington 2003.
- Pietraś M., *Europa Środkowo-Wschodnia w strukturze ładu międzynarodowego*, [w:] H. Chałupczak, M. Pietraś P. Tosiek (red.), *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar polityczny*, Zamość 2010.
- Pietraś M., *Globalizacja jako proces zmiany społeczności międzynarodowej*, [w:] M. Pietraś (red.), *Oblicza procesów globalizacji*, Lublin 2002.
- Pietraś M., *Istota i zakres procesów globalizacji*, „Sprawy Międzynarodowe” 2002, nr 2.
- Pietraś M., „Pęknięta” przestrzeń gospodarcza w Europie Środkowo-Wschodniej, [w:] H. Chałupczak, M. Pietraś, Ł. Potocki (red.), *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar gospodarczy*, Zamość 2018.
- Pietraś M., *Procesy globalizacji*, [w:] M. Pietraś (red.), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Lublin 2007.
- Pietraś M., *Specyfika Europy Środkowo-Wschodniej jako przestrzeni społecznej*, [w:] H. Chałupczak, M. Pietraś, E. Pogorzała (red.), *Europa Środkowo-Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar społeczny*, Zamość 2013.
- Piskorska B., *Soft power w polityce UE wobec państw Partnerstwa Wschodniego*, Lublin 2017.
- Reporters Without Borders, *Press Freedom Index 2013*, <http://en.rsf.org/press-freedom-index-2013,1054.html>.
- Reporters Without Borders, *2018 World Press Freedom Index*, https://rsf.org/en/ranking_table?sort=asc&order=Ranking.
- Schwab K. (ed.), *The Global Competitiveness Report 2017–2018*, Geneva 2017.
- Schwab K., Porter M. (eds), *The Global Competitiveness Report 2006–2007*, Basingstoke 2006.